

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

JALƏ FUAD QIZI MEHRƏLİYEVƏ

İNGİLİS DİLİ FAKÜLTƏLƏRİNİN AŞAĞI KURSLARINDA SƏRBƏST
SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ TƏDRİSİNİN İMKAN VƏ YOLLARI

5801.01 – Təlim və tərbiyənin nəzəriyyəsi və metodikası
(ingilis dilinin tədrisi metodikası)

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2013

İş Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici dillərin tədrisi metodikası kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: pedaqogika üzrə elmlər doktoru
Gülnar Cabbar qızı Hüseynzadə

Rəsmi opponetlər: pedaqogika üzrə elmlər doktoru
Dilərə Əbdül qızı İsmayılova

 pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Münəvvər Firudin qızı Məmmədova

Aparıcı təşkilat: Azərbaycan Respublikası Təhsil
Problemləri İnstitutunun Ali və orta ixtisas
təhsilinin nəzəri problemləri şöbəsi

Müdafiə 28 /09 2013-cü ildə saat _____-da Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, R.Behbudov küç., 60.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Sevda Davud qızı Vahabova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Dissertasiya işinin aktuallığı onunla səciyyələnir ki, ali ixtisas məktəblərində xarici dillərin tədrisinin kommunikativ məqsədini həyata keçirmək üçün mənimsənilmiş leksik vahidlərin yaradıcı şəkildə kombinə edilməsi və sərbəst söz birləşmələrindən yazılı və şifahi nitq prosesində düzgün istifadə edilməsi xarici dillərin tədrisi metodikası sahəsində mövcud olan mürəkkəb problemlərdəndir.

Xarici dildə sözlərin birləşmə normaları və bu sahədə mövcud olan qanunauyğunluqların tələbələrə aşılınması problemi xarici dillərin, o cümlədən ingilis dilinin tədrisi metodikasında bu vaxtadək tam şəkildə öz həllini tapmadığından kifayət qədər aktual problem kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar tamamilə aydındır ki, öyrənilən xarici dildə sözləri nitq prosesində sərbəst və yaradıcı şəkildə kombinə etmək bacarığına yiyələnmədən həmin dildə adekvat danışmaq vərdişlərinə yiyələnmək qeyri-mümkündür.

İngilis dilinin leksikasının tədrisi xüsusi önəm kəsb edən problemlərdən biri olmaqla mürəkkəb və vacib bir məsələdir. Demək olar ki, dilin tədrisi prosesinin səmərəliliyi sözügedən problemin həllindən bilavasitə asılıdır.

Tədqiqat işinin obyektini ingilis dili fakültələrinin aşağı kurslarında sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinin imkan və yollarının öyrənilməsi təşkil edir.

Tədqiqat işinin predmetinə mövzu ilə bağlı bir sıra məsələlərin araşdırılması daxildir. Belə ki, işdə xarici dildə sərbəst söz birləşmələrinin dil fakültələrinin aşağı kurslarında tədrisinin nəzəri problemləri, ingilis dilinin sərbəst söz birləşmələrinin linqvistik əsasları, onların dil fakültəsi tələbələrinə öyrədilməsinin psixoloji və metodiki əsasları tədqiq olunur. İşdə həmçinin sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinə yönəldilmiş çalışmalar sistemi hazırlanır, eksperimental tədris həyata keçirilir və nəticələr təhlil edilərək müvafiq elmi nəticələr çıxarılır.

Tədqiqat işinin məqsədi ingilis dili fakültəsində təhsil alan tələbələrə sərbəst söz birləşmələrinin elmi cəhətdən əsaslandırılmış tədrisi metodikasının hazırlanması və onun səmərəliliyinin eksperimental yolla yoxlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın qarşısında duran əsas vəzifələr aşağıdakılardan ibarətdir:

- sərbəst söz birləşmələrinin linqvistik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək;
- sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinin psixoloji şərtlərini müəyyənləşdirmək;

- ixtisas fakültəsinin aşağı kurslarında tələbələrin ingilis dilindəki sərbəst söz birləşmələrini mənimsəmə səviyyəsini yoxlamaq üçün müəyyən edici eksperiment keçirmək;

- aşağı kurs tələbələrinin ingilis dilindəki sərbəst söz birləşmələrini mənimsəmə prosesində qarşılaşdığı çətinliklər və tipik səhvləri müəyyən-ləşdirmək;

- aşağı kurslarda sərbəst söz birləşmələrinin ümumi tədris modelini yaratmaq;

- sərbəst söz birləşmələrinin məqsədyönlü və mərhələli şəkildə tədrisinə yönəldilmiş çalışmalar sistemi hazırlamaq;

- işlənib hazırlanmış metodiki iş üsulları və çalışmalar sisteminin səmərəliliyini yoxlamaq üçün eksperimental tədrisi həyata keçirmək.

Tədqiqatın fərziyyəsi kimi aşağıdakı məqamlar çıxış edir. Söz birləşmələrinin daxili mexanizminin tələbələrə izah olunması sözlərin düzgün birləşmə imkanlarına dair zəruri vərdişlərin formalaşdırılması istiqamətində tələbələrdə daxili fəaliyyət proqramının işlənib hazırlanmasına imkan verir. Bu cür proqramın məqsədyönlü, mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi digər növ söz birləşmələrinin istifadə edilməsinə dair bacarıqların formalaşdırıl-masını da təmin edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ali ixtisas məktəblərində təhsil alan azər-baycanlı tələbələrə ingilis dilinin sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinin səmərəliliyinə təsir göstərə bilən amillərin ilk dəfə sistemli şəkildə tədqiq və şərh edilməsi ilə şərtlənir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və perspektivliyi ondan ibarətdir ki, burada sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinin problemləri və imkanları tədrisin psixoloji, lingvistik və metodiki xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla xüsusi şəkildə tədqiq olunur. Sərbəst söz birləşmələrinin həmin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla tədrisin daha məqsədyönlü yollarının işlənib hazırlanmasına dair yeni müddəalar müəyyənləşdirilir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, burada ingilis dilində adekvat nitq xüsusiyyətini təmin edən əhəmiyyətli şərtlərdən biri kimi sözlərin dildə mövcud olan normalara uyğun olaraq yaradıcı şəkildə kombinə etmək bacarığının formalaşmasının xüsusiyyətləri və imkanlarının araşdırılması sərbəst söz birləşmələrinin dil fakültələri tələbələrinə tədri-sinin uğurla həyata keçirilməsinin nəzəri məsələləri öz həllini tapmışdır.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, tədqiqat işində əsas götürülmüş müddəalar ingilis dili fakültələrində ixtisas dilinin tədrisinin ilkin mərhələsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən sərbəst söz birləşmələrinin

tədrisi probleminə marağın artdığı bir şəraitdə müxtəlif səviyyəli dil hazırlığına malik olan tələbələrdən təşkil olunmuş qruplarda sərbəst söz birləşmələrinin məqsədyönlü şəkildə tədris olunmasının daha səmərəli yollarının işlənilib hazırlanmasına imkan yaradır. Təklif olunan metodika həmçinin hər hansı xarici dilin tədrisi prosesində leksik material üzərində iş aparılarkən istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin materialı və metodları. Tədqiqat işində ixtisas fakültəsinin aşağı kurslarında istifadə olunan dərsliklərdən, əlavə tədris materiallarından və müqayisəli təhlil, müşahidə, eksperimental, riyazi-statistik metodlardan geniş istifadə edilmişdir.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar təqdim edilir:

- ali ixtisas məktəblərində tələbələrdə ixtisas dilində kommunikativ sərəştənin inkişaf etdirilməsi əsas məqsəd kimi irəli sürülməlidir;
- nitq ünsiyyətini təmin edən, onun keyfiyyətinə bilavasitə təsir göstərə bilən sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinə xüsusi diqqət yetirilməlidir;
- sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi məqsədyönlü xarakter daşımalı, mərhələli şəkildə təşkil edilməli və tədrisin bütün pillələrini əhatə etməlidir;
- sərbəst söz birləşmələrinin təlimi aşağı kurslardan başlayaraq həyata keçirilməlidir. Burada formalaşmış bacarıqların tədrisin növbəti pillələrində inkişaf etdirilməsi və təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur;
- sərbəst söz birləşmələrinin mənimsənilməsi təcrid edilmiş şəkildə həyata keçirilməməli, situativ-kommunikativ istiqamətdə təşkil edilmiş xarici dilin təlimi prosesinə inteqrasiya edilməlidir;
- ingilis dilindəki sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi prosesində dillərarası interferensiya hadisəsinin təsiri nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqat işinin aprobeasiyası. Tədqiqat işinin nəticələri ilə bağlı Azərbaycan Dillər Universitetinin Xarici dillərin tədrisi metodikası kafedrasının iclaslarında, Respublika və Beynəlxalq konfranslarda məruzələr edilmiş, bilavasitə mövzu ilə əlaqədar müxtəlif jurnallarda 8 məqalə çap olunmuşdur.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyekt və predmeti, onun məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə təqdim edilən əsas müddəaları, işin nəzəri və praktik əhəmiyyəti, elmi

yeniliyi müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın aprobasiyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın *“İngilis dilində sərbəst söz birləşmələrinin dil fakültələrinin aşağı kurslarında tədrisinin nəzəri əsasları”* adlanan I fəslə iki yarım fəsildən ibarətdir. Yarım fəsillərdə qoyulan məsələlərin bəzi məqamları haqqında yığcam məlumat verilir.

“İngilis dilinin sərbəst söz birləşmələrinin azərbaycanlı tələbələrə öyrədilməsinin lingvistik əsasları” adlı birinci yarım fəsildə qeyd edilir ki, ingilis dilində leksikanın, o cümlədən frazeoloji vahid və sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi müasir dilçiliyin mürəkkəb və bu vaxtadək kifayət qədər araşdırılmamış problemlərindən biridir.

Xarici dildə şifahi nitqin leksik aspektinin öyrədilməsi zamanı tələbələrin rast gəldikləri çətinliklərin böyük əksəriyyəti tədris edilən xarici dil və tələbələrin ana dili sistemləri arasında olan fərqlərlə bağlıdır. Bu səbəbdən xarici dilin tədrisi prosesində iki dilin leksik sistemlərində olan fərqliliklərə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Məlum olduğu kimi, sözlərin birləşmə imkanlarına valentlik məfhumunun sinonimi kimi də yanaşmaq olar. Burada valentlik məfhumunu sözün müəyyən yollarla cümlədə realizə olunmaq və digər sözlərlə müəyyən kombinasiyalara girmək qabiliyyəti kimi başa düşülməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi tədqiqatçılar valentliyi, onun həm potensialını, həm də realizə imkanlarını, başqa sözlə, dil və nitq faktorlarını nəzərə almaqla daha geniş şəkildə şərh edirlər.¹ Digər mövcud bir fikrə əsasən, valentlik və sözlərin birləşmə imkanları eyni hadisənin iki yönümü kimi götürülə bilər. Bu zaman, “valentlik sözün bütün mümkün imkanları, sözlərin birləşmə imkanları isə sözün nitq prosesindəki potensial əlaqələrinin realizəsi kimi” nəzərdən keçirilir.²

L.V.Şerbanın qeyd etdiyi kimi, sözlərin birləşməsi zamanı mənaların cəmi deyil, yeni mənalar verən mənaların birləşmə qanunu daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.³

Söz birləşməsi tədqiqatçıları tərəfindən sözlərin birləşmə imkanlarının nəticəsi kimi qəbul edilir və sözlərin birləşmə prosesinə ehtiva edilir.

¹ А.А.Миролюбов, И.В.Рахманов, В.С.Цетлин. Общая методика обучения иностранным языкам в средней школе. М.: Просвещение, 2003, 504 с.

² Ю.С.Степанов. О предпосылках лингвистической теории значения // Вопросы языкознания, М., 1964, № 5, с. 4.

³ Л.В.Щерба. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука. 1974, с. 128.

V.V.Vinoqradov söz birləşməsinə “hər hansı vahid, lakin üzvlərə ayrılı bilən məfhumun ifadə vasitəsi kimi çıxış edən iki və daha artıq tammənəli sözün birləşməsi” kimi xarakterizə edir.¹

Sərbəst söz birləşmələrinin linqvistik təbiətini araşdırarkən V.Q.Qakin təklif etdiyi kimi həmin birləşmələrin təhlilinə dixotomik yanaşmanın məqsəduyğunluğunu da qeyd etmək lazımdır. Sözü gedən yanaşma söz birləşmələrinin uzlaşması xüsusiyyətlərinin müxtəlif səviyyələrini xarakterizə edən bir sıra parametrləri meydana çıxarmaqdan ibarətdir. Həmin parametrlərə məfhumların bitişikliyi, söz birləşməsi əmələ gətirən sözlərin birləşmə imkanları, eləcə də, həmin sözlərin xarakteri və qarşılıqlı əlaqəliliyi aiddir.²

Söz birləşmələri dedikdə nüvə sözün qrammatik vəhdət əsasında digər sözlə və ya sözlərlə birləşməsi başa düşülür. Söz birləşməsinin nüvəsi birləşmənin elə bir komponentidir ki, ona söz birləşməsinin bütün digər komponentləri tabedir.

İngilis dilindəki bütün söz birləşmələri əsas (nüvə) sözün bu və ya digər nitq hissəsinə aid olmasından asılı olaraq feli (call on smb), ismi (a newspaper article; a story-writer), və sifət (free from smth) birləşmələrinə bölünür.

Sərbəst söz birləşmələrinin əsasını təşkil edən ilkin linqvistik “şərtlər” (A.V.Kunin) kimi, bizim tədqiqatımızda sözlərin birləşmə imkanlarının proses, söz birləşmələrinin isə həmin prosesin nəticəsi kimi müəyyən məna çalarlarına malik olması əsas götürülmüşdür. Sərbəst söz birləşmələrinin sabit söz birləşmələrindən və onların frazeoloji vahidlərdən fərqləndirilməsi problemi isə A.V.Kunin tərəfindən təklif olunmuş 5 prinsipə əsasən şərh olunmuşdur.³ Bu zaman frazeoloji vahidlərin struktur-məna təsnifatı, birləşə bilən sözlərin semantik xüsusiyyətləri və sərbəst söz birləşmələrinin kombinə edilə bilmə variantları nəzərə alınmışdır.

Tədqiqat işində həmçinin Azərbaycan, rus, Qərbi Avropa və Amerika dilçilərinin tədqiq etdiyimiz problemlə bağlı fikir və mülahizələri araşdırılmışdır.

Bu yarımfasildə əsas diqqət konfrontativ yanaşma əsasında ingilis və

¹ В.В.Виноградов. Словосочетание как предмет синтаксиса // Грамматика русского языка. М., 1960, т. 2, с. 18.

² В.Г.Гак. О сопоставлении в структурном и функциональном плане // Иностранные языки в высшей школе. М., 1975, вып. 10, с. 85-92.

³ А.В.Кунин. Фразеология современного английского языка. М.: Международные отношения, 1972, с. 7.

Azərbaycan dillərinin söz birləşmələrinin sintaktik, semantik xüsusiyyətlərinin qarşılaşdırılmasına, oxşar və fərqli cəhətlərin aşkar edilməsinə yönəldilmişdir.

Birinci fəslin *“Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinin psixoloji əsasları”* adlı ikinci yarım fəslində qeyd olunur ki, sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinin psixoloji əsası birləşən sözlər arasındakı məfhumlararası əlaqələrin aşkara çıxarılmasından və onların bazasında sözlərin birləşmə imkanlarının tədrisi üçün həyata keçirilən fəaliyyətin təxmini əsaslarının yaradılmasından ibarətdir.

Sözlərin sərbəst birləşməsi hadisəsinin psixoloji təhlili dissertasiyada üç istiqamətdə həyata keçirilmişdir: sözügedən məfhumun məna əlaqələrinin dərk olunması və təhliledici obyekt kimi araşdırılması, onların doğma və xarici dildə meydana çıxmasının əsasları və səmtyönəldici fəaliyyət əsaslarının xarakterik xüsusiyyətlərinin müəyyənəşdirilməsi.

Məfhumun psixoloji təbiəti və onun formalaşması problemi bir sıra görkəmli alimlər tərəfindən irəli sürülmüşdür. S.L.Rubinşteyn qeyd edir ki, “məfhum onun yalnız bu və ya digər dərəcədə ümumi və əhəmiyyətli olan əlamətlərinin müəyyənəşdirilməsinə əsaslanan predmetlər haqqında vasitəli və ümumiləşdirilmiş bilikdir”¹.

Məfhum əsas, bu və ya digər dərəcədə daha tipik əlamətlərin müəyyənəşdirilməsi əsasında birləşən, predmetlərlə bağlı cins, sinif və kateqoriyalara dair ümumiləşdirilmiş bilikdir. Bu cür ümumiləşmiş bilik bizdən asılı olmayaraq mövcud olan həqiqətin, predmet və hadisələrinin təzahürüdür. Məfhum uzun müddət davam etmiş “ictimai inkişafın nəticəsi kimi” xarakterizə olunur və “uzunmüddətli idrak prosesinin nəticəsi” kimi başa düşülə bilər.²

Məfhum və söz arasında mövcud olan möhkəm əlaqə dil və təfəkkür arasındakı qarşılıqlı münasibətlər probleminin ümumi mahiyyətini də müəyyənəşdirir. Müxtəlif dillərdə məfhumlar müxtəlif dil vasitələri ilə ifadə olunduğundan xarici dilin tədrisi zamanı bu problem daha qabarıq şəkildə meydana çıxır.³

Xarici dili öyrənərkən və ya onu tədris edərkən artıq doğma dil vasitələri ilə formalaşdırılmış anlayışları ifadə etmək üçün xarici dildə adekvat

¹ С.Л.Рубинштейн. Основы общей психологии, М.: Учпедгиз, 1940, с. 286

² Л.С.Выготский. Мышление и речь. Психологические исследования. М.-Л.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1934, с. 116.

³ В.А.Артёмов. Психология обучения иностранным языком. М.: Высшая школа, 2002, 256 с.

söz tapmaq lazımdır. Əşyalar aləmi insanların şüurunda adekvat şəkildə əks olunur, lakin əşyalar aləminin ifadə üsulları və vasitələri müxtəlifdir. Məfhumlar sözlər vasitəsilə ifadə olunduğundan müxtəlif dillərdə sözlərin birləşmə xüsusiyyətləri də fərqlidir. Bir xalq üçün müəyyən əşyaların bəzi əlamətləri digəri üçün az əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Belə ki, əgər biz ingilis dilində “clock” və “watch” sözləri ilə ifadə olunmuş anlayışlarla Azərbaycan dilində “saat” sözü ilə ifadə olunmuş anlayışın əsas əlamətlərini müqayisə etsək görürük ki, Azərbaycan dilində “saat” sözü ölçüsündən və xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq sutka ərzində vaxtın müəyyənləşdirilməsi və ölçülməsinə xidmət edən qurğu, mexanizm, ingilis dilində isə “watch” sözü “a small timepiece to be carried in a pocket or worn on the wrist” (qol, cib saati) mənasını verir. İngilis dilindəki “clock” sözü “an instrument for measuring and showing the time (hanging, standing)” – divar, stolüstü saat mənasını verir. Göründüyü kimi, Azərbaycan dilindəki “saat” sözünün daha çox nəzərə çarpan əlaməti vaxtın müəyyənləşdirilməsinə xidmət edən qurğunun özüdür və həmin qurğunun ölçüsü heç bir rol oynamır. Lakin, ingilislər “watch” sözünün ifadə etdiyi anlayışa yanaşmada sözügedən qurğunun digər əlamətinə də, saatin ölçüsünə də böyük əhəmiyyət verirlər. “Watch” sözünün əsas əlamətlərinə “balaca saat, cib saati, qol saati, “clock” sözünün əsas əlamətinə isə “böyük saat” anlamı uyğun gəlir.

Söz birləşməsinin məna çalarlarının müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı, mənaya “bizi əhatə edən gerçəkliyin xüsusiyyətləri arasında mövcud olan əlaqə və münasibətləri əks etdirən semantik-anlayış uyğunluğu” kimi yanaşma bir-biri ilə birləşən məfhumlar arasındakı əlaqələrin müəyyənləşdirilməsinə rəvac verir. Predmetlər aləminin bizdən asılı olmayaraq ehtiva etdikləri əlaqə və münasibətlərin anlayışlarda əks olunması “məna əlaqələri”nin sayəsində mümkün olur.¹

Məna əlaqələri gerçəkliyin ifadəsinin subyektiv və obyektiv planı ilə əlaqəlidir. Subyektiv planın məna əlaqələri danışanın real gerçəkliyə olan subyektiv-şəxsi münasibətini ifadə edir. Bu cür əlaqəyə, əsasən, müəyyənləşdirici münasibətlər, xüsusilə də, qiymətləndirici əlaqələr aiddir.

Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinin ilkin psixoloji şərtləri bunlardır: anlayışın təyini, onun həcmnin və məzmununun açılması, real gerçəkliyə

¹Зимняя И.А. Психология слушания и говорения: Дис. ... док. пед. наук. М., 1973, с. 112.

dair predmetlər arasındakı münasibətləri (məfhumlararası – məna əlaqələri) ifadə edən məna əlaqələrinin müəyyənləşdirilməsi və onların əsasında ingilis dilində söz birləşmələrinin tədrisinə dair Fəaliyyətin Təxmini Əsaslarının (FTƏ) işlənib hazırlanması.

Qeyd etmək lazımdır ki, tələbə sözün məna həcmi düzgün şəkildə dərk etmək üçün bu və ya digər sözün məhz hansı anlayışı (və ya anlayışları) ifadə etməsi barədə aydın təsəvvürə malik olmalıdır.

Beləliklə, sözlərin birləşmə imkanlarının ilkin psixoloji şərtlərinin aşkara çıxarılması sərbəst söz birləşmələrini üç istiqamətdə nəzərdən keçirməyi tələb edir: sərbəst söz birləşmələrinin təfəkkürün obyekt kimi nəzərdən keçirilməsi, “məna əlaqələrinin”, onların doğma və xarici dildə yaranma xüsusiyyətlərinin analizi. Aparılmış təhlil nəticəsində ingilis dilində sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinin psixoloji əsasları işlənib hazırlanmışdır.

Dissertasiyanın *“İngilis dili fakültələrinin aşağı kurslarında sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinin metodiki əsasları”* adlı II fəslə dörd yarımfəsildən ibarətdir. Bu fəslin birinci yarımfəslində aşağı kurs tələbələrinə ingilis dilində sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi prosesində meydana çıxan problem və çətinliklər, onların aradan qaldırılması yolları təhlil edilir.

Xarici dil fakültələrində sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi üçün söz birləşmələrinin metodiki tipologiyası T.N.Lyapina və E.F.İvanova tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Söz birləşmələrinin dildaxili və dillərarası interferensiyasını nəzərə almaqla yaradılmış metodiki tipologiyası E.F.İvanova tərəfindən həyata keçirilmişdir. Hər iki müəllif daxili interferensiyanı nəzərə almaqda sözləri və söz birləşmələrini 2 qrupa ayırırlar. Birinci qrupa istifadəsi müəyyən qaydalarla əlaqədar ingilis dilinin artıq mənimsənilmiş hadisələri ilə üst-üstə düşməyən söz və söz birləşmələri daxildir.¹ Həmin söz birləşmələrinə mənimsənilmə çətinlikləri hərəkət bildirən müxtəlif cümlələrin (to arrive in, at; to leave for) işlənməsi ilə əlaqədar olan söz birləşmələri aiddir (1-ci qrup). Mənimsənilmə çətinlikləri dillərarası interferensiya ilə izah olunan söz birləşmələrinə isə müəllif semantik cəhətdən uyğun gəlməyən söz birləşmələrini aid edir (2-ci qrup).

İngilis və Azərbaycan dillərində müqayisəli şəkildə aparılan tədqiqat-

¹ И.И.Иванова. Методика обучения грамматическому оформлению речевого высказывания в английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1977, 17 с.

lara gəldikdə, burada Z.N.Verdiyeva,¹ N.A.Ələkbərova² və O.İ.Musayevin³ işlərini xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Belə ki, Z.N.Verdiyeva müasir ingilis və Azərbaycan dillərində sifətlərin semantik kombinatorikasının müqayisəli təhlilini aparmaqla, burada olan ümumi və fərqli cəhətləri araşdırmışdır. N.A.Ələkbərova müasir ingilis və Azərbaycan dillərində “iş, əmək” anlayışını bildirən söz və söz birləşmələrinin semantik təhlilini aparmışdır. Əldə edilmiş nəticələr ingilis dilini öyrənən azərbaycanlı tələbələrin rast gələ bildiyi problem və çətinlikləri əvvəlcədən proqramlaşdırmaq və beləliklə, onların qarşısını almaq, ana dilinin mənfə təsirini aradan qaldırmaq imkanını yaradır.

Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi üçün məqsədyönlü çalışmalar sisteminin müəyyənləşdirilməsi zəruri amil kimi çıxış edir. Bu cür çalışmalar sistemi barədə yalnız mövcud dərsliklərdəki çalışmalara nəzər salmaqla mühakimə yürütmək mümkün olduğundan, dissertasiyada əsas dərsliklərin materialları təhlil edilmişdir. ADU-nun dil fakültələrində bir neçə il ərzində istifadə edilmiş “Cutting-Edge”⁴ dərs vəsaiti tələbələrə mənimsənilməli olan dil və nitq vahidlərindən müxtəlif situasiyalarda istifadə etmək bacarığının aşılınması istiqamətində bir pillə hesab edilə bilər. Lakin tələbələrdə ingilis dilində sərbəst söz birləşmələrindən istifadə etmək bacarığının inkişaf etdirilməsi prosesi təşkil edilərkən onların qoyulan məqsədlərə uyğun olmaması aşkar edilir. Dərs vəsaitində olan tapşırıq və çalışmalara gəldikdə, onlar həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət cəhətdən proqram tələblərinə cavab vermir. Xarici dil fakültələrinin aşağı kursları üçün nəzərdə tutulmuş ingilis dili dərsliklərinin analizi ümumiyyətlə söz birləşmələri üçün, xüsusilə də, sərbəst söz birləşmələri üçün məqsədyönlü tədris sisteminin olmadığını aşkara çıxardı. Buna görə də sistemli, ardıcıl,

¹ З.Н.Вердиева. Сравнительно-сопоставительное исследование семантической сочетаемости прилагательных в современном английском и азербайджанском языках: Автореф. дис. ... док. филол. наук. Баку, 1970, 45 с.

² Н.А.Алекперова. Лексико-семантический анализ группы слов и словосочетаний, выражающих понятие «работа», «труд» и их функционирование в современном английском и азербайджанском языках: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Баку, 1971, 27 с.

³ O.İ.Musayev. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996, 392 s.

⁴ Cunningham Sarah, Peter Moor. Cutting Edge pre-intermediate. England: Pearson-Longman Education Limited, 2005, 175 p; Cunningham Sarah, Peter Moor. Cutting Edge intermediate. England: Pearson-Longman Education Limited, 2005, 175 p.

mərhələli şəkildə tərtib edilmiş tapşırıqlar sistemi yaradılmalıdır.

Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinə metodiki yanaşma kimi problemə nitq mülahizəsinin yaranması mövqeyindən yanaşma, kombinatorika hadisəsinin yaranmasının psixofiziki təbiətinin nəzərə alınması, eləcə də, xarici dil sözləri ilə ifadə olunan anlayışların açılması çıxış edir. Söz birləşməsi probleminin nəzəri cəhətdən təhlili, hər şeydən öncə, söz birləşmələrinin linqvistik əsaslarını, sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinin ilkin psixoloji şərtlərini, eləcə də, sözü gedən məfhumun tədrisinə metodiki yanaşma tərzini müəyyənləşdirməyə kömək edir.

Beləliklə, sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinin ilkin metodiki şərtləri bunlardır: kommunikativ blokdan tədris vahidi kimi istifadə, tələbələrdə ingilis dilində sözlərin birləşdirilməsi üzrə FTƏ-nin formalaşdırılması əsasında blokların feli söz birləşmələri hesabına genişləndirilməsi.

İşin ikinci fəslinin ikinci yarım fəslə sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinə yönəldilmiş çalışmalar sisteminin hazırlanmasına həsr olunmuşdur.

Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinin daha effektiv şəkildə həyata keçirilməsi üçün tələbələrdə sözlərin birləşmə mexanizmi proqramının formalaşmasına gətirib çıxaran sistemin işlənilib hazırlanması onların nitqlərinin səlisliyinin təmin edilməsi istiqamətində əhəmiyyətli addımdır.

Hər hansı xarici dildə düzgün danışmaq üçün sözləri yalnız düzgün şəkildə tələffüz etmək və ya cümləni qrammatik cəhətdən düzgün qurmaq deyil, eyni zamanda xarici dildə düzgün söz seçimi edə bilmək və həmin sözü digər sözlərlə düzgün birləşdirmək də zəruridir. Bu məsələlərin həyata keçirilməsi yolları işdə müfəssəl təsvir edilir.

Beləliklə, hazırkı tədqiqat işində təklif olunan söz birləşmələrinin tədrisi üçün əqli fəaliyyətin mərhələli formalaşdırılması nəzəriyyəsinə əsaslanmaqla, konkret dil materialı əsasında Fəaliyyətin Təxmini Əsaslarının işlənilib hazırlanması nəzərdə tutulur.

Məhz bu səbəbdən sərbəst söz birləşmələrindən adekvat şəkildə istifadə etmək bacarığının inkişaf etdirilməsinə yönəldilmiş xüsusi tapşırıqlar sistemi işlənilmişdir.

Bir sıra müəlliflər (Y.İ.Passov, A.A.Mirolubov, S.F.Şatilov, H.İ.Palmer və b.) müxtəlif çalışma və tapşırıqlar sistemi işləyib hazırlamışlar. Tədris edilən xarici dildə (ingilis dilində) sərbəst söz birləşmələrinin tədrisinə yönəldilmiş çalışmalar sisteminin S.F.Şatilovun təsnifatı əsasında

işlənilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.¹

Çalışmalar sistemi nitq bacarıqlarının əsas xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla işlənib-hazırlanmalı və aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

1. Çalışmalar autentik xarakterli olmalı və kompleks şəkildə təqdim edilməlidir.

2. Çalışmalar məntiqli nitq materialları əsasında qurulmalıdır.

3. Çalışmalar leksik bacarıqların formalaşması məqsədilə nitq fəaliyyəti prosesində mənimsənilmiş dil materiallarının yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi üçün münasib şərait yaratmalıdır.

4. Çalışmalar nitq fəaliyyəti növünün xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla işlənilməlidir.

Çalışmaların əsas növləri aşağıdakılardır:

1) Müəllim tərəfindən idarə edilən və onun nəzarəti altında yerinə yetirilən çalışmalar;

2) Müəllim nəzarəti olmadan yerinə yetirilən çalışmalar.

Nitq bacarıqlarının formalaşması üçün əsas çalışma növü şərti-nitq, şərti-kommunikativ çalışmalardır. Bu çalışmalar kommunikasiyanı təqlid edir. Həmçinin qəbul olunmuş təsnifata görə nitq və qeyri-nitq çalışma növləri mövcuddur.

Bu çalışmalar tədris şəraitində, xüsusi təşkil olunmuş dil materialları əsasında, nitq fəaliyyəti növünün xüsusiyyətlərini və tələbələr tərəfindən nitq materiallarının mənimsənilməsi prosesində meydana çıxan çətinlikləri nəzərə almaqla, bu və ya digər nitq fəaliyyəti növünü təqlid edən çalışmalardır. Onlar kontekstual və situativ yönümlü ola bilər.

Nitq çalışmalarının əsas mahiyyəti onlardan xarici dildə qismən təbii ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək üçün şərait yaratmaqdan ibarətdir.

Qeyd edildiyi kimi, xarici dili öyrənən tələbələr üçün ən böyük çətinlikləri feli söz birləşmələri törədir. Məhz bu səbəbdən hazırlanan təlim modelinin feli birləşmələr əsasında təşkil edilməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

Feli söz birləşmələrinin tədrisinin təklif olunan modelinin mərhələləri kommunikativ blokun genişləndirilməsinin müxtəlif növləri ilə xarakterizə olunan 3 mərhələdən ibarətdir:

1. Reseptiv

2. Reproduktiv

¹ С.Ф.Шатилов. Методика обучения иностранным языкам. М.: Просвещение, 1977, 295 с.

3. Produktiv

Qeyd etmək lazımdır ki, dil fakültələrində əsas yer reproduktiv və produktiv mərhələlərə verilir. Çalışmalar hər mərhələdə tələbələrin ana, yəni Azərbaycan dilinin nəzərə alınması şərti ilə işlənilmişdir və bu ana dilinin mənfəi təsirinin qarşısını almaq üçün münasib şəraitin yaradılmasını təmin etmişdir.

Birinci mərhələnin məqsədi tələbələrə söz birləşmələrini ana dili ilə müqayisəli şəkildə təqdim etməkdən ibarətdir. Məhz bu mərhələdə leksik nitq vərdişinin formalaşması üçün zəruri şərait yaradılmalı və nitq istiqamətli dil və şərti-nitq tapşırıqlarından istifadə edilməlidir. Nitq bacarıq və vərdişlərinin inkişaf etdirilməsi üçün şərti-nitq tapşırıqlarının əhəmiyyətli olmasına baxmayaraq, müəyyən miqdarda dil tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi sonrakı nitq tapşırıqlarının şüurlu surətdə yerinə yetirilməsi üçün zəmin yaradır.

Bu mərhələnin əsas tapşırıqları aşağıdakılardır:

1) aşağıdakı feli birləşmələri Azərbaycan dilinə tərcümə edin: to have problem; to take risks; to catch smb in the act; to make sense; to assure smb; to be furious with smb.

2) aşağıdakı söz birləşmələrini ingilis dilinə tərcümə edin: xüsusiyyətə malik olmaq; diqqətlə baxmaq; dərhal başa düşmək.

3) söz birləşmələrini sinonimlərlə əvəz edin: It simply didn't make sense.

4) lazımı sözü işlədin: (to get – to receive)

1. I must ... my hair cut.

2. The hotel is now open to ... guests.

Mətnədən sonra çalışmalar:

5) mətnə aşağıdakı söz birləşmələrinin ekvivalentlərini tapın.

6) mətnəki söz birləşmələrindən istifadə edərək, dialoq tərtib edin.

Çoxsaylı təkrarlar nəticəsində leksik vərdişlər əmələ gəlir, hərəkət avtomatlaşdırılır. Bu da öz növbəsində, sonrakı nitq fəaliyyəti üçün münasib şərait yaradır.

Reproduktiv mərhələdə şərti-nitq, situativ-variativ tapşırıqlar yerinə yetirilir. Burada tələbələrdə söz birləşmələrinin müxtəlif şəraitdə işlədilməsi bacarığının əsası qoyulur: təsəvvür edilən, mətnin materiallarından istifadə etməklə; əyani surətdə təqdim olunan; nitq konteksti əsasında; müəyyən mövzu çərçivəsində; situasiyalarda.

Bu mərhələdə aşağıdakı tapşırıqlar yerinə yetirilir:

1) bu və ya digər iştirak edən şəxsi təsəvvür etmək üçün müvafiq söz və söz birləşmələrindən istifadə edin.

2) tələbələrin həyatından oxşar situasiyalardan misal gətirin. Müvafiq fel və feli birləşmələrdən istifadə edin.

3) situasiyanı dəyişdirmək şərti ilə, mətndən dialoqu söyləyin. Lazımı söz və söz birləşmələri həmin dialoqda işlədin.

Produktiv mərhələdə yaradıcı tapşırıqlar yerinə yetirilir. Burada mənimsənilməli olan söz birləşmələrinin situasiya, dialoq, hekayə tərkibində istifadə edilməsi; tələbələrdə tənqidi təfəkkürün inkişaf etdirilməsinə xidmət edən tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı mənimsənilmiş söz birləşmələrindən yaradıcı şəkildə istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Sözügedən mərhələ üçün xarakterik olan tapşırıqlar aşağıdakılardır:

1. Mətdə toxunulan problemlərin müzakirəsi.

2. Hekayədə iştirak edən personajların adından mətnin məzmununun nəqli.

3. Hekayədəki personajların xarakterizə edilməsi.

4. Özünü söz personajların yerində təsəvvür edilməsi və s.

Tədqiqat işinin ikinci fəslinin üçüncü yarımfəslində eksperimental təlimin təşkili və nəticələri şərh olunur.

Pedaqoji eksperiment 2011/2012-ci tədris ilinin ikinci semestrində ADU-nun 2 sayılı İngilis dili fakültəsinin I və II kurs tələbələrinin iştirakı ilə həyata keçirilmişdir. I kurslar üzrə 129, 134 və 136 sayılı, II kurslar üzrə isə 223, 237 və 242 sayılı qruplar eksperiment qrupları hesab edilmişdir. Kontrol qruplarının müəyyənəndirilməsinə ehtiyac duyulmamışdır. Belə ki, eksperiment aparılmayan qruplarda tədris prosesinə müdaxilə edilməmiş, yəni həmin qruplarda dərslər deyən müəllimlər ənənəvi olaraq öz fəaliyyətlərini davam etdirmişlər. Digər tərəfdən, müəyyənəndici eksperimentin nəticələri bütün qruplar üçün demək olar ki, eynilik təşkil etmişdi, onların göstəriciləri arasındakı fərqlər çox az idi. Bu səbəbdən eksperiment qruplarının nəticələri eksperiment aparılmayan qrupların göstəriciləri ilə müqayisə oluna bilərdi. Bir sözlə, eksperimentə cəlb olunmayan qruplar kontrol qrupları hesab edilmişdir.

Adi qruplardan fərqli olaraq, eksperiment qruplarında istifadə olunan dərslərlərdən, dərslər vəsaitindən başqa, əlavə materiallardan da istifadə edilmişdir. İngilis dilindəki sərbəst söz birləşmələrinin mənimsənilməsi üçün yeni tədris sistemi seçilmiş, hazırlanmış metodiki iş üsulları tətbiq edilmişdir.

Eksperiment qruplarında ingilis dilindəki sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi ilə bağlı aşağıdakı mərhələlərdə konkret işlər aparılmışdır:

I mərhələ. Azərbaycan və ingilis dillərində söz birləşmələrinin xüsusi-

yətlərinə dair qrup müzakirəsinin təşkili. Sintaqmatika, paradiqmatika, kombinatorika və s. anlayışların mənimsənilməsi. Sözlərin məna çalarlarına dair təqdimat.

II mərhələ. Tələbələrin ingilis dilindəki sərbəst söz birləşmələri nümunələrinə əsasən cümlələrin qurulması mexanizminə, sxem və cədvəllərdən istifadə etməklə rəbitəli nitq bacarığı formalaşdırmaq məqsədi daşıyan əməli fəaliyyətə əsaslanaraq söz birləşmələrinin seçilməsi və işlənilməsi üzrə ilkin leksik bacarıqlara yiyələnməsi.

III mərhələ. İngilis dilindəki sərbəst söz birləşmələrinin müxtəlif situasiyalarda işlənməsi məqamlarını aşkar etməklə, onların Azərbaycan dilində mümkün qarşılığının müəyyənləşdirilməsi.

IV mərhələ. Müxtəlif növ tapşırıqların yerinə yetirilməsi, mənimsənilmiş materialın yazılı və şifahi nitqdə işlədilməsi.

V mərhələ. Oxunulmuş və ya dinlənilmiş mətnlərin (hekayələrin) nəql edilməsi və müzakirəsi.

VI mərhələ. Asanlaşdırılmış və ya qısaldılmış ev oxusu təşkili prosesində sərbəst söz birləşmələrinə dair tələbələrin müstəqil fəaliyyətinin həyata keçirilməsi.

Ekspərimənt qruplarda ingilis dilindəki sərbəst söz birləşmələrinin təqdimatı hər iki dildə müvafiq sözlərin məna həcmiinin müqayisə olunması ilə həyata keçirilmişdir. Tələbələrə lövhə və video materialları əsasında əyanilik sxemi təqdim olunmuş, hər bir sözün onun üçün xarakterik olan digər sözlərlə birləşməsi verilmiş, eyni məna daşıyan sözlərin hər iki dildə işlənmə çalarları nümayiş etdirilmişdir.

Sərbəst söz birləşmələrinin sabit söz birləşmələrindən, eləcə də frazeoloji birləşmələrdən fərqləndirilməsi texnikasına dair xüsusi tapşırıqlar və cümlə modelləri öyrədici eksperimentin materialları sırasına daxil edilmişdi. Bu zaman sözlərin birləşmə variativliyinin tədris vahidi kimi götürülməsi onların kommunikativ bloklar əsasında mənimsənilməsini təmin etmişdir. Kommunikativ blokun genişləndirilməsi sayəsində sərbəst söz birləşmələrinin işlənmə variantları artmış, cümlələrdə sözlərin əlaqələndirilməsi mexanizmi, tələbələrdə isə bu fəaliyyətin təxmini əsasları formalaşa bilmişdir. Bu mərhələdə tədqiqatın əsas vəzifələrindən biri – tələbələrə əsas məna daşıyan leksik vahid və sərbəst söz birləşmələri ilə tanış etmək və sözlərin söz birləşmələri tərkibində düzgün işlədilməsi bacarığının yaradılması problemi öz həllini tapmışdır.

Növbəti mərhələdə aşağı kurs tələbələrə üçün xüsusi çətinlik törədən fəli söz birləşmələrinin mənimsədilməsindən ötrü xüsusi fəaliyyət proqramı

hazırlanmış, tələbələrə işlək fellərin və onların mümkün birləşmələrinin nümunələri minimal kommunikativ blok kimi cümlə daxilində verilmişdir. Bu prosesdə tələbələrin diqqətini iki dildə ekvivalent kimi qəbul edilmiş sözlərin arasında müəyyən fərqlərin mövcudluğu faktına cəlb etməklə, Azərbaycan dilində mənimsənilmiş kombinatorika mexanizminin avtomatik olaraq ingilis dilinə köçürülməsi hallarının müəyyən dərəcədə qarşısını almaq, səhvlərin sayını azaltmaq mümkün olmuşdur.

Əlbəttə, tələbələrin reseptiv fəaliyyət növünə dair yetirdikləri proqram ingilis dilindəki sərbəst söz birləşmələrinin tam mənimsənilməsinə əks etdirə bilməz. Tətbiq olunan praktik iş üsulları yalnız fəaliyyətin təxmini əsaslarının yaradılmasına, anlayışların dərk olunmasına, anlayışlararası əlaqələrin qurulmasına, təklif olunan sözlə birləşmələrin yaradılmasına, buraxılmış söz birləşmələrinin doldurulmasına, cümlələrin tamamlanmasına və tərcüməsinə xidmət etmişdir. Mənimsənilmiş söz birləşmələrindən müəyyən situasiyaların və dialoqların tərtibində istifadə olunması da görülmə işlərin tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Tədqiqat göstərdi ki, aşağı kurs tələbələrinin şüurlu surətdə yerinə yetirdikləri dil çalışmaları öyrənilən ingilis dilinin ünsiyyət vasitəsi kimi mənimsənilməsi üçün zəmin yaratmış olur. Bu baxımdan tədrisin kommunikativ məqsədini həyata keçirmək üçün tələbələrə öyrəndikləri xarici dildə ünsiyyət yaratmaq bacarığının aşılınması tədrisin metodiki modelini təşkil edir.

Şərh olunan fikirlər əsasında eksperiment qruplarda məşğələlər kommunikativ xarakterli tapşırıqlar sistemi əsasında həyata keçirilmişdir. Şərti-nitq və real-nitq tapşırıqlarından daha çox istifadə edilmişdir. Oxunulmuş və ya dinlənilmiş mətn, mətn parçaları, qısa hekayələr əsasında yaradıcı nitqin formalaşdırılması vəzifəsi yerinə yetirilmişdir. Bu prosesdə sərbəst söz birləşmələrinin yerində və mənimsənilmiş bloklar tərkibində düzgün işlədilməsi bacarığının inkişaf etdirilməsi və tələblərin mətnlərin müzakirəsi, nəqli prosesində şifahi nitqin təkmilləşdirilməsi strategiyası əsas götürülmüşdür.

Qeyd etməyi vacib sayırıq ki, eksperimental təlim prosesi müstəqillik və yaradıcılıq mühitində təşkil olunmuşdur. Qrup müəllimləri təşkilatçı və istiqamətləndirici, tələbələr isə tədqiqatçı və yaradıcı subyektlər kimi öz vəzifələrini yerinə yetirmişlər.

Tədqiqat işinin əsas məqsədi və fərziyyəsindəki müddəalara əsaslanaraq pedaqoji eksperimentin ilk iki mərhələsinin nəticələrini nəzərə alaraq yoxlayıcı mərhələnin əsas məqsədi ingilis dilindəki sərbəst söz birləşmə-

lərinin mənimsənilməsilə bağlı təklif olunmuş metodik iş sisteminin və çalışmalar toplusunun materialın mənimsənilməsinə göstərdiyi təsirin aşkarlanmasından ibarət olmuşdur.

Dissertasiya işində eksperimental tədrisin üç mərhələsinə (müəyyənədi-ci, öyrədici, yoxlayıcı) dair əldə edilmiş nəticələrin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri 8 ədəd cədvəldə təqdim olunmuşdur. Biz yalnız onlardan birini nümayiş etdirməklə kifayətlənirik.

İxtisas fakültəsinin I və II kurs tələbələri tərəfindən yerinə yetirilən fəaliyyət növlərinə əsasən ingilis dilindəki sərbəst söz birləşmələrinin mənimsənilmə səviyyəsi.

Cədvəl 8.

Yerinə yetirilən fəaliyyət növü	Eksperimentdə iştirak edən I kurs tələbələri	Düzgün əməliyyat % hesabı ilə	Eksperimentdə iştirak edən II kurs tələbələri	Düzgün əməliyyat % hesabı ilə
8. Dinlənilmiş mətn parçaları-nın və ya mətnin nəql edilməsi, mətnin məz-munu əsasında şəxsi fikirlərin söylənilməsi	qr. 129 (13 nəfər)	Eksp. əvvəl 17 %	qr. 223 (8 nəfər)	Eksp. əvvəl 22 %
		Eksp. sonra 41 %		Eksp. sonra 46 %
	qr. 134 (14 nəfər)	Eksp. əvvəl 19 %	qr. 237 (7 nəfər)	Eksp. əvvəl 24 %
		Eksp. sonra 38,5 %		Eksp. sonra 47 %
	qr. 136 (12 nəfər)	Eksp. əvvəl 20 %	qr. 242 (8 nəfər)	Eksp. əvvəl 20 %
		Eksp. sonra 43 %		Eksp. sonra 49 %

Cədvəldən göründüyü kimi, öyrədici eksperimentin nəticələri müəy-yənədiçi eksperimentin nəticələri ilə müqayisədə tərtib olunmuşdur. Təlim müvəffəqiyyəti göstəricilərinin bu şəkildə təqdimatı həyata keçirilən

eksperimental tədrisin fərqli xüsusiyyətlərini daha aydın əks etdirir. Göstəricilərin təhlilinə əsasən deyə bilərik ki, ingilis dilindəki sərbəst söz birləşmələrinin tam mənimsənilməsi, onların danışıq aktlarında sərbəst işlədilməsi üçün dissertasiyada işlənib hazırlanmış metod və üsullar dilöyrətmə praktikasında indiyə qədər tətbiq olunan metodikadan daha yaxşı nəticələr vermişdir.

Aparılan tədqiqatdan alınan nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilmişik:

1. Ali ixtisas məktəblərində xarici dillərin tədrisinin kommunikativ məqsədini həyata keçirmək üçün xarici dillərdə leksik vahidlərin, söz birləşmələrinin yaradıcı şəkildə kombinə edilməsi və onlardan yazılı və şifahi nitq prosesində düzgün istifadə edilməsi dilöyrətmə praktikasında vacib sayılan problemlərdəndir.

2. Azərbaycan Dillər Universitetinin azərbaycandilli tələbələrinə ingilis dilinin öyrədilməsi təcrübəsi və aparılmış müəyyənədicə eksperimentin nəticələri göstərir ki, ixtisas fakültəsində tədrisin aşağı mərhələsində tələbələrdə nitq fəaliyyətinin yaranması, xüsusilə də, ingilis dilindəki sözlərin düzgün şəkildə kombinə edilməsi üçün zəruri olan bacarıqlar formalaşmamış şəkildə olur. Elə bu səbəbdən, müxtəlif kurs tələbələri sözlərin birləşmə imkanlarını, xüsusiyyətlərini, onların məna çarlarını tam mənimsəyə bilmirlər.

3. Leksik vahidlərin və söz birləşmələrinin təcrid edilmiş şəkildə mətn-dənkənar mənimsədilməsi cəhdi tələbələrdə şifahi və yazılı nitq prosesində onlardan düzgün istifadə imkanı yarada bilmir.

4. Aşağı kurslarda istifadə olunan dərsliklərdə sərbəst söz birləşmələrinin mənimsənilməsinə, sözlərin düzgün kombinə edilməsi mexanizminin formalaşdırılmasına xidmət edən çalışmalar azlıq təşkil edir. Leksik materiallar üzərində aparılan işin metodikası da tələbələrdə düzgün leksik bacarıqların yaradılmasına zəmin yarada bilmir.

5. Tələbələrin ana dilində və tədris edilən ingilis dilində leksik vahidlərin və söz birləşmələrinin cümlə daxilində istifadə edilməsi normalarının və qaydalarının üst-üstə düşməməsi semantik səviyyədə interferensiyaya gətirib çıxarır. Leksik vahidlərin düzgün seçilməməsi, yerində işlədilməməsi də çox hallarda dil normalarının pozulmasına səbəb olur. Təlimdə şüurlu və praktik yanaşma prinsipləri gözlənilmədiyindən ana dilinin təsiri aşkar hiss olunur. Təbii ki, növbəti pillədə təqdim olunan yeni söz birləşmələri tələbələrin canlı nitq prosesinə daxil ola bilmir və ümumilikdə mərhələli və sistemli təlim strategiyası həyata keçirilmir.

6. Tədqiqat göstərdi ki, aşağı kurs tələbləri istər oxunulan, istərsə də dinlənən mətnlərin müzakirəsinə qoşulmağa hazır deyillər. Onlar yalnız yaddaşın sayəsində mətnlərin ayrı-ayrı hissələrini heç bir dəyişiklik etmədən nitq prosesinə köçürməyə çalışırlar. Bu zaman buraxılmış leksik və qrammatik səhvlər tələbələrdə nitqin linqvistik cəhətdən düzgün təşkil edilməsi bacarığının formalaşmaması ilə izah edilə bilər. Digər tərəfdən, yaradıcı nitqdə edilən səhvlərin sayının artımı, şübhəsiz diqqətin dil normalarına deyil, mətnin məzmununa yönəldilməsinin nəticəsidir.

7. Aşağı kurs tələbələri üçün ingilis dilindəki söz birləşmələrinin mənimsənilməsinə istiqamətləndirilmiş xüsusi metodiki iş sisteminin və çalışmalar kompleksinin işlənilib hazırlanması tədqiqatın əsas vəzifələri olmuşdur. Həmin tapşırıqlar hazırlanarkən aşağı kurslarda ingilis dilinin tədrisi vəziyyəti, materialların mənimsənilmə çətinlikləri, buraxılan səhvlərin xarakterik xüsusiyyətləri və bir sıra başqa amillər diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Bu zaman konkret tədris şəraiti, müvafiq nitq fəaliyyəti növləri üzrə bacarıq və vərdislərin inkişaf etdirilməsinin psixoloji qanunauyğunluqları, söz birləşmələrinin yaradıcı nitq prosesində işlədilməsi imkanları, kommunikativ-situativ nitqin formalaşdırılması mexanizmi və digər məsələlər də nəzərə alınmışdır. Bu prosesdə tədrisin mərhələlərinin fərqli xüsusiyyətləri əsas götürülmüşdür.

8. Eksperiment qruplarda ingilis dilindəki sərbəst söz birləşmələrinin təqdimatı hər iki dildə müvafiq sözlərin məna həcmiyyətinin müqayisə olunması ilə həyata keçirilmişdir. Biz söz birləşmələrinin ayrı-ayrılıqda, yəni təcrid olunmuş şəkildə mənimsənilməsinə məqbul saymadığımız üçün onların cümlə və mətn daxilində öyrənilməsinə prioritet hesab etmişik. Mənimsənilmiş söz birləşmələrindən müəyyən situasiyaların və dialoqların (mətnlərin) tərtibində istifadə olunması metodiki iş sisteminin tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Bu baxımdan tədrisin kommunikativ məqsədini həyata keçirmək üçün tələbələrdə ingilis dilində ünsiyyət yaratmaq bacarığının formalaşdırılması tədrisin metodiki modelini təşkil etmişdir.

9. Tədqiqatın sonunda eksperiment və kontrol qrupların göstəriciləri (eksperimentdən əvvəl və sonra) tutuşdurulmuş, qarşılaşdırılmış və nəticələr riyazi-statistik üsulla müəyyənəndirilmişdir. Dissertasiya işində təqdim olunan cədvəllər (8 ədəd) əldə edilmiş nəticələri aydın əks etdirir.

10. Tədqiqatın nəticələrini nəzərə alaraq deyə bilərik ki, aşağı kurslarda ingilis dilindəki sərbəst söz birləşmələrinin işləyib hazırladığımız metodiki iş üsullarına və çalışmalar sisteminə əsasən tədrisi səmərəli nəticələr vermişdir.

Dissertasiya ilə bağlı aşağıdakı tədqiqat işləri çap olunmuşdur:

1. İxtisası xarici dil olan ali məktəblərdə sərbəst söz birləşmələrinin tədrisi haqqında // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2006, № 4, s. 271-273
2. О некоторых психологических предпосылках обучения сочетаемости слов английского языка в азербайджанской аудитории языкового вуза // Педагогические науки. М.: 2007, № 5, с. 143-145
3. İngilis dilində sərbəst söz birləşmələrinin öyrədilməsinin linqvistik problemləri / “Elm ili”nə həsr olunmuş Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri. II Respublika Elmi konfransının materialları. I hissə. 21-22 may 2009-cu il. Bakı: ADU, 2009, s. 265-270
4. О проблемах обучения лексики английского языка иноязычных студентов. Национальные образы мира в художественной культуре / Материалы международной конференции. Нальчик, 8-9 ноября 2010 г., с. 362-366
5. Некоторые проблемы возникающие процессы обучения студентов-азербайджанцев лексическому составу языка // Хабаршы, Серия «Педагогические науки». Алма-аты, 2011, № 2, с. 56-58
6. Sərbəst söz birləşmələrinin tədrisində sözlər arasındakı məfhumlararası əlaqələrin aşkara çıxarılması // Dil və Ədəbiyyat, Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal. Bakı: ADU, 2011, № 2, s. 286-287
7. Müxtəlif sistemli dillərdə anlayışların ifadə vasitələrinin fərqliliyi // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı: BSU. 2011, № 3, s. 61-63
8. Dil fakültələri tələbələrinə linqvistik kompetensiyanın aşılması yolları // Elmi xəbərlər. Bakı: ADU, 2013, № 1, s. 289-295.

ПУТИ И СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ СВОБОДНЫМ
СЛОВСОЧЕТАНИЯМ НА МЛАДШИХ КУРСАХ
ФАКУЛЬТЕТОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Данная диссертационная работа посвящена исследованию путей и способов обучения свободным словосочетаниям английского языка на младших курсах факультетов английского языка. Работа состоит из введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы.

Во *Введении* обосновываются актуальность темы и научная новизна работы; определяется её теоретическая и практическая значимость; возможность использования результатов работы в процессе подготовки специалистов в области английского языка; определяются объект и предмет исследования; цели и задачи, стоящие перед автором; фактический материал диссертации и методика его исследования; положения, выносимые на защиту.

В *первой главе* диссертации под названием «Теоретические основы обучения свободным словосочетаниям в английском языке на младших курсах языковых факультетов» рассматриваются роль и место свободных словосочетаний в синтаксической структуре английского языка, а также лингвистические и психологические основы развития английской речи студентов на материале английских свободных словосочетаний.

Во *второй главе* диссертации, озаглавленной «Методические основы обучения свободным словосочетаниям на младших курсах факультетов английского языка», анализируются трудности, возникающие в практике развития английской речи обучаемых на основе свободных словосочетаний в азербайджаноязычной аудитории, и предлагаются способы их устранения, а также предлагается специальная система упражнений для выработки навыка использования в английской речи студентов данных лексических единиц. Здесь же описывается проведённый педагогический эксперимент и его результаты.

В *Заключении* даются выводы, сформулированные в результате проведенного исследования.

MEANS AND WAYS OF TEACHING COLLOCATIONS TO THE INTERMEDIATE LEVEL STUDENTS OF THE ENGLISH FACULTIES

Summary

The dissertation consisting of an introduction, two chapters, a conclusion and the list of used literature is devoted to the investigation of the means and ways of teaching English collocations to the I and II year students.

The introduction comprises the actuality of the theme, its scientific novelty, aims and purpose of the work, theoretical and practical significance, methods of investigation and specifies the structure of the dissertation.

The first chapter named “Theoretical basis of teaching English collocations to the intermediate level students” deals with the role and features of collocations in the syntactical structure of the target language and the theoretical basis of teaching them in the higher language schools.

The second chapter entitled “Methodological principles of teaching collocations to the intermediate level students gives the analysis of the difficulties which Azerbaijani students meet in the process of their assimilation and the results of experimental teaching of English collocations. This chapter also deals with working out means and effective ways of organizing special methodical system of activities and complex of exercises. It gives the results of the experimental check-up of the worked – out system and recommendations for more qualitative teaching of English collocations to students.

In the conclusion the results and outcomes of the research are given and the follow-up directions of the research are elaborated.

Çapa imzalanıb: 27.08.2013.
Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100.

«Mütərcim» Nəşriyyat – Poliqrafiya mərkəzi
Bakı, Rəsul Rza küç., 125
tel./faks 596 21 44
e-mail: mutarjim@mail.ru

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

На правах рукописи

ЖАЛЯ ФУАД ГЫЗЫ МЕХРАЛИЕВА

ПУТИ И СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ СВОБОДНЫМ
СЛОВСОЧЕТАНИЯМ НА МЛАДШИХ КУРСАХ
ФАКУЛЬТЕТОВ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

5801.01 – Теория и методика обучения и воспитания
(методика преподавания английского языка)

АВТОРЕФЕРАТ

диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по педагогике

Баку – 2013